

О. А. Шумейко,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків

УДК 821.161

DOI: 10.25264/2519-2558-2017-66-97-100

ЛЕКСИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЯК МОВНИЙ ЗАСІБ ТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО

У статті схарактеризовано мовні механізми творення комічного, пов'язані з лексичною трансформацією фразеологічних одиниць. Трансформації зазнають різні за походженням та стилістичним забарвленням фразеологізми, типовим прийомом перетворення структури та семантики усталених висловів є лексична заміна компонента на синонімічний (зрідка антонімічний), який відзначається більшою експресивністю порівняно з традиційним. Причому така субституція компонента фразеологічної одиниці реалізує свій комічний потенціал тільки у зв'язку з «несподіваним» розгортанням контексту.

Ключові слова: трансформація, фразеологізм, гумор, іронія, сарказм, сатира, комічний ефект.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ КАК ЯЗЫКОВОЕ СРЕДСТВО СОЗДАНИЯ КОМИЧЕСКОГО

В статье охарактеризованы языковые средства создания комического, связанные с лексической трансформацией фразеологических единиц. Трансформацию испытывают разные по происхождению и стилистической окраске фразеологизмы, типовым приемом изменения структуры и семантики устоявшихся высказываний является лексическое изменение компонента на синонимический (изредка антонимический), который отличается большей экспрессивностью по сравнению с традиционным. Причем такая субституция компонента фразеологической единицы реализует свой комический потенциал только в связи с «неожиданным» разворотом контекста.

Ключевые слова: трансформация, фразеологизм, юмор, ирония, сарказм, сатира, комический эффект.

LEXICAL TRANSFORMATION OF PHRASEOLOGY UNITS AS LANGUAGE MEANS OF CREATION COMICAL

Article Author determined mehanizmytvorenyya language comic related lexical transformation idioms. Transformation indicate different origins and stylistic coloring phraseologisms Accept the default transform the structure and semantics of established expressions are lexical replacement component to synonymous (sometimes antonymous), celebrated more ekspresyvinstyu compared to traditional. Moreover, such substitution component phraseological unit up to its comic potential but because of "unexpected" deployment context.

Poetic picture of the world is open to strengthening emotional and otsinnosti depicted, which finds expression in the activation of different kinds of comedy. And the irony is enhanced artistic thinking authors, working mainly in the "serious" genres. Philosophic intellectualism and generate in-depth understanding and evaluative attitude to the various life phenomena. In the field of poetic reflection fall multiscale concepts associated with being not only the individual, but an entire nation of understanding not only the present but also the history and prospects. Author score often comes into conflict with the social stereotypes of perception and evaluation of certain phenomena of reality.

The language studied comic poetry arises in connection with various motives: historical and contemporary fate of Ukraine, the share of lyrical poetry of subjects, including historical figures, socio-economic and political reality, strengthening moral values, the future of the Ukrainian nation, the level of national identity, social inertia contemporaries, the fate of the poet in society, the relationship of people in different circumstances and conditions of communication, their appearance, psychological state, behavior, habits, feelings and so on.

The predominance of a certain type of comedy – humor, irony, sarcasm or satire – a separate idiostyle depends on a number of linguistic and extra-linguistic factors, including facility comic evaluation of individual attitude of its author and evaluation purposes. The combination of these factors determines the selection and implementation of appropriate verbal means to achieve the desired stylistic effect.

Creating comic idioms means associated with the potential to explicate these units humorous folk assessment to create comic effect, the authors use less steel compounds having the dictionary note 'ironic', 'playful'. Various manifestations of comic faces as a result of these transformations linguistic units, even without proper stylistic overtones, resulting copyright modifications become ironic, satirical or sarcastic sound.

Key words: transformation, idiom, humor, irony, sarcasm, satire, comic effect.

Лінгвістичне дослідження комічного в художній літературі здійснюється науковцями на матеріалі творів різних жанрів – сатирико-гумористичних, ліричних, пародії та ін.

В українському мовознавстві є численні праці, присвячені мовним механізмам комічного в художній літературі, поза увагою дослідників залишається українська поезія ХХ століття, зокрема другої половини. У поетичних творах цього періоду виразно заявляє про себе комічний струмінь, головним чином іронія, сатира та сарказм, меншою мірою гумор. Вони посідають помітне місце в громадянській, філософській та інтимній ліриці.

Метою статті є виявлення і дослідження лексичної трансформації фразеологічних одиниць як одного з дієвих мовних засобів творення комічного в українській поезії кінця ХХ та початку ХХІ ст.

Об'єкт дослідження – мова української поезії кінця ХХ та початку ХХІ ст.

Актуальність зумовлюється необхідністю монографічного опису комічного в українській поезії означеного періоду; потребою виявити мовні засоби вираження комічного та схарактеризувати їх у контексті індивідуальних стилів.

Наукова новизна полягає в тому, що на лінгвістичному рівні досліджено явище комічного в українській поезії к. ХХ поч. ХХІ ст., визначено і схарактеризовано лексичну трансформацію фразеологічних одиниць як дієвого мовного засобу творення комічного.

При аналізі фразеології як дієвого творення засобу комічного важливим є врахування того, що в одних фразеологізмах гумористичний елемент міститься в самому їх значенні, а в інших виникає як результат різноманітних структурних та семантичних трансформацій аналізованих одиниць чи вміщення їх у специфічні контексти.

До видозмін фразеологізмів звертаються для реалізації певних стилістичних настанов. Різного роду трансформації дають змогу поновити більш чи менш стертий унаслідок багаторазового вживання фразеологічний образ. Нова форма сподуки сприяє зростанню експресії.

Трансформовані фразеологічні одиниці в поетичних творах аналізованого періоду використовуються з метою увиразнення, посилення гумористичного значення фразеологічних одиниць або ж на основі наявного мовного вислову творення модифікованого образу із гумористичним значенням.

У мовознавстві використовуються такі терміни на позначення прийомів перетворення фразеологічних одиниць: видозміна, модифікація, трансформація, деформація, авторські перетворення, оказіональні перетворення, контекстуальна транспозиція, актуалізація та ін.

Існують різні класифікації авторських перетворень фразеологічних одиниць. Найбільш послідовною вважається класифікація трансформації фразеологічних одиниць В. Білоноженко та І. Гнатюк. Під трансформаціями вони розуміють цілеспрямовані зміни, що стосуються як семантики, так і структури [1, с. 10]. Відповідно до характеру змін розрізняють семантичні та структурно-семантичні трансформації. Термін «структурно-семантичні трансформації» з часом став загальноживаним.

З метою створення гумористичного ефекту письменники здійснюють заміну компонентів сталих сполук, що є лексичним прийомом реалізації експресії. Одним із найпоширеніших різновидів структурно-семантичної трансформації фразеологічної одиниці є заміна, або субституція, компонентів фразеологізму словами вільного вжитку (лексична заміна, лексична трансформація) [1, с. 108].

В. Білоноженко, І. Гнатюк акцентують увагу на актуальній проблемі розмежування лексичних варіацій і лексичних трансформацій фразеологічних одиниць. При лексичних варіаціях не порушується смислова тотожність інваріанта й варіанта, оскільки компоненти, які взаємозамінюються, перебувають у тісних системнолінгвістичних зв'язках, найчастіше синонімічних або тематичної спорідненості. Вибір слова-замінника при лексичних трансформаціях зумовлюється, передусім, контекстом художнього твору і має цілеспрямований характер. Лексичні трансформації кваліфікують як оказіональні.

Лексична субституція видозмінює якісно-кількісну структуру фразеологізмів. Вона є стилістичним прийомом, що має на меті створення певного художнього ефекту. Досягнення гумористичного звучання фразеологічних одиниць є однією із настанов у використанні лексичної трансформації. Гумористичний ефект створюється заміною нейтральних компонентів фразеологічних одиниць маркованими сполученнями з метою ефемізації та ін.

У поезії означеного періоду зафіксовано різні способи лексичної трансформації сталих сполук, що спрямовані на творення різних видів комічного.

Так, заміна одного з компонентів супроводжується словотвірними елементами, як-от: *“І вже ніхто його не дочекався, / мов ухопив його який ханій”* [11, с. 61]; *“Вже він вважав грекиню удовою, / волосся стало стовбула – / цариця з гострою бровою / на нього оком повела”* [11, с. 80]. «Фразеологічний словник української мови» подає варіанти сталої сполуки *ухопив хан, ханун* [2, с. 919]. Л. Костенко продовжує словотвірне гніздо іменником ханій. У фразеологізмі *волосся стає дубом (дубом, дротом)* [2, с. 143] відбувається заміна обставинного компонента лексемою *стовбула*, що є однокореневою з опорним дієсловом сполуки стало. Крім створення іронічного ефекту, в результаті звукопису й посилення завдяки цьому наочності зображуваного виникає додаткова експресія.

У контексті: *“Перейшов на “ти” раптово. Вже такий ріднющий в дошку. – Я вгорі замовлю слово... Хай дають щонебудь в ложку!”* [5, с. 189], – зазнає трансформації сталий вислів свій в дошку (фам. “близький за переконаннями, поглядами, настроями” [2, с. 782]). Автор наділяє уведений компонент ріднющий суфіксом суб’єктивної оцінки, що передає надмірний вияв ознаки, чим посилює іронічний ефект.

Іронія може ґрунтуватися на контрасті між зменшено-пестливими формами деяких компонентів сталого вислову та його семантикою: *“Щоб йому не тільки язика, але й / рученьки й ніженьки покрутило”* [7, т. II, с. 372]. Використана стала сполука *щоб руки і ноги поламало* вживається як лайка з побажанням чогось недоброго [2, с. 668].

Атрибутивний компонент фразеологізму замінюється на антонімічний, чим зумовлюється посилення іронічного звучання сталої сполуки, як-от: *“Чорта волохатого / я дам себе спіймати на гріху”* [11, с. 128] (пор. *чорта лисого (пухлого, смаленого)*) [2, с. 955]).

У романі „Маруся Чурай” Л. Костенко неодноразово звертається до синонімічної заміни компонентів фразеологізмів, наприклад: *“Мартин Пушкар бровою ворухнув / – Вчинили ви, сказати б, нестатечно. / Який вас біс на тоє подоткнув?”* [9, с. 12]; *“Сказали ви, Яцихо, нездоречі. / Даремно ви убовтнулися в річ”* [9, с. 18]; *“У мене син одинчикок, панове, / і запечалля на душі одне, / одна у серці шпичечка тернова, – / не дай же бог, у прийми дремене!”* [9, с. 12]. Створені на основі фразеологічних одиниць (*біс штовхає (спокушає)* [2, с. 31], *держати промову (річ)* [2, с. 227], *піти у прийми*) словообрази є, з одного боку, більш експресивними (*піти – дременути; держати – убовтнутися*), а з другого, – передають необхідний колорит, історичний або розмовності.

Комічний ефект створюється заміною дієслівного компонента у фразеологізмі *давати, діставати гарбуза* (жарт. “відмовляти кому-небудь у сватанні, залицянні” [2, с. 215]) лексемою *жбурляти*, що конкретизується об’єктом поширювачем у вічі: *“Гей, Володимире! У вічі / Гарбуз тобі жбурля дівча”* [12, с. 304]. Емоційність контексту загострюється тим, що князю Володимирові відмовляє проста дівчина.

Семантика аналізованої одиниці скривити (*склеїти, зробити*) *кислу міну* (“виразити незадоволення” [2, с. 820]) увиразнюється для створення відповідного художнього ефекту не тільки синонімічною заміною опорного дієслова, а й введенням у контекст лексеми *міна* – назви вибухового снаряду, що є омонімічною іменниковому компоненту фраземи: *“Спинився, слуха, скорчив кислу міну, / Бо наростало завивання міни... / Як тільки вона ухнула над садом, / Він кинув клунок і чкурнув надсадно”* [6, с. 13].

Саркастичний струмінь виникає в результаті перетворення фразеологізму шити білими нитками в такому контексті: *“Не один такий ти мудрий, / Є ж, крім тебе, не сліпі. / Кандидати в сніжні тундри... Тож мовчи, лише сопі! / Подивляйся ти крізь пальці / На класичний цей бедлам, / Де верховні ошуканці / Крають правду пополам. / Потім білими нитками, / Знай, доточують брехні”* [5, с. 108], – яке досягається заміною дієслівного компонента (шити – доточити) і додавання об’єктного поширювача брехні.

Один із компонентів біблійного вислову *в ім'я Отця і Сина і Святого Духа*, використаного у вірші Л. Каширіної, замінено сполукою іншого тематичного плану, що явно контрастує з традиційними компонентами: *“В ім'я отця і сина і масних нажив / Криві гріхи простить ханжа ханжі”* [8, с. 13]. Словосполучення масні наживи має негативне значення, посилене в даному випадку тим, що ця сполука заміщує компонент з високим емоційно-експресивним забарвленням – *Святого Духа*. Таким чином створюється виразний сатиричний образ.

Заміна компонента має місце у функціонуванні фразеологізму *позичити в Сірка очей* у такому контексті: *“я позичу в Сірка його / собачачий розум / упокоюся в бозі і смерті моєї / еклетика / розтринькає душу – неприкаяна / на морозі – / почорніє немов піднебіння / епілетика”* [4, с. 57]. Створений образ підкреслює безпосередній зв'язок між розумом і поведінкою, у той же час важко однозначно стверджувати, яке зі значень сталої сполуки активізує автор – “втратити почуття сорому, власної гідності” чи “постійно відчувати сором, негідність свого вчинку” [2, с. 662].

Заміна кількох компонентів приводить до таких суттєвих змін у структурі сталої сполуки, що навіть іноді важко стверджувати, чи це трансформація фразеологічних одиниць, чи власне авторський іронічний образ, як-от: “*І каже дяк: – Не має у нас ліри / Та й розум за бодягу зачепивсь. / Сисой, Мардарій – мученики віри. / А Байда що, од віри одступивсь?*” [9, с. 105] (пор. ум за розум заходить / зайшов у кого – “хто-небудь втрачає здатність тверезо, розумно діяти (син. глудз за розум завертає)” [2, с. 913]).

У поемі “Скіфська одиссея” Л. Костенко неодноразово звертається до сталого вислову в Європу прорубати вікно, замінюючи його компоненти. Гумористичний ефект у контексті: “*У цих краях торгуючи давно, / Грек прорубав у Скіфію вікно*” [11, с. 66] – виникає внаслідок того, що дія, виражена у сталій сполуці, стосується грека – пересічної людини, а жививана у фразеологічних одиницях власна назва *Європа* замінена на *Скіфію*.

У контексті: “*І тільки час від часу археолог / Якесь віконце в правду прокопа*” [11, с. 72] – замінюється два компоненти, причому лексемами, віддаленими в тематичному плані від традиційного вислову, (*прокопати в правду*), водночас іменник вікно наділяється суфіксом зменшеності (*віконце*). Виникає асоціація із суголосним фразеологізмом *проливати світло* – “прояснювати, робити щось зрозумілим” [2, с. 708].

Л. Костенко створює словесний образ, в основі якого лежить фразеологізм *заварити кашу (пиво, халепу)* [2, с. 299], характеризуючи мадам Полетику, певною мірою винну в загибелі О. Пушкіна, як-от: “*– Ось вона, / Та сама світська дамочка, / Котра цькувала генія. Нікчемна, а й вона / Отрути жменьку вкинула, де наклепи варилися, / І є в його загибелі та кож її вина*” [11, с. 40]. В’їдлива іронія виникає в результаті метафоричної заміни суб’єктного компонента *каша* лексемою *наклепи*, пов’язану з тематичним планом вірша.

Самоіронія створюється трансформуванням фразеологічної єдності *останню сорочку скинути і віддати* (“поділитися з ким-небудь усім, що маєш” [2, с. 343]) у такий образний вислів: “*Для ближніх знято тисячу свитин*” [10, с. 71]. У цьому випадку спостерігаємо контекстуальну антонімію, що виникає із заміною компонентів фразеологізму: *остання сорочка* – *тисяча свитин*.

Саркастична мовна образність створюється заміною компонента у використаній назві відомої комедії Мольєра: “*Бігме, лоскочеться смішне! Були “міщани у дворянстві”. Сьогодні – “міщанин у хамстві”... Прогрес! Але чи не страшне? Скрізь перекинчик об’явився. Мольєр таких не описав. На рідне хрюкає з баса. Хижак! Не тільки божя биця...*” [5, с. 177]. М. Данько гостро висміює відсутність національного самоусвідомлення співвітчизників. Комічний ефект пов’язаний із протиставленням різних за тематикою і стилем лексем у *дворянстві* – у *хамстві*. Слід також відзначити нетиповість уживання цієї назви поведінки людей як обставинного поширювача зі значенням місця. Сарказм посилюється використанням лексеми *хрюкає*, що викликає відповідні асоціації, яку можна вважати своєрідним евфемізмом, порівняно із співвідсною назвою тварини – *свиня*.

Розгорнутий сатиричний образ суспільно-політичних відносин створено в поезії В. Бойка “Ще раз про охорону природи”. Автор гостро висміює рабську психологію людей, зокрема ті риси, які є природними для собак і не вважаються гідними людського роду: “*А на землі все більшає собак... Вони з людьми до того жити звикли, / Що вже й не втямиш, хто з кого взяв приклад / Вважати так, що істина в зубах, / Тримати стойку рівно, як струна, / Команди ждати довго і терпляче, / Щоб потім від огризка рід собачий / Судьбу свою щоденно починав*” [3, с. 24]. У поезії використано відповідні сталі сполуки, що вносять комічний ефект, серед яких є і термінологічні (*тримати стойку, зуби мудрості*). У наведеному контексті автор трансформує латинське прислів’я *in vino veritas* – істина у вині, – замінюючи компонент у вині на лексеми іншого тематичного плану – в зубах. Подвійної актуалізації зазнає фразеологізм *скакати на задніх лапах* (“прислужувати кому-небудь, підлещуватися до когось, втрачаючи людську гідність” [2, с. 815]), до якого додається обставинний поширювач способу дії точнісінько і частка немов: “*Вже перед деким вміємо стоять / Точнісінько немов на задніх лапах – / Це виростить хвосту б нам, бідолахам, / Кортить, бува, для діла повиліять. / І зуби ріжуться – дивуємось, ти ба! – / Не зуби мудрості, а просто гострі ікла... Навряд чи винен гицель або лікар, / Що на землі все більшає собак*” [3, с. 24]. Комічний ефект підтримується введенням лексеми *бідолахи*, використаної з протилежним значенням. У саркастичному ключі обігрується стала сполука *виліяти хвостом* (“підлещуватися до кого-небудь” [2, с. 95]), що функціонує в предикативній частині з модальним значенням бажальності, до цієї сполуки додається обставинний поширювач мети *для діла*, який посилює комічний ефект.

Іронія в поетичній мові означеного періоду створюється заміною компонента фразеологічних одиниць на синонімічний, зрідка антонімічний, який має більшу експресію порівняно з традиційним компонентом через протилежну семантику або відмінне стильове забарвлення. Подекуди спостерігаємо заміну лексем, поєднувану з використанням словотвірних елементів. Неодноразово в іронічному ключі Л. Костенко осмислює сполуку *прорубати вікно в Європу*, в якій у різних контекстах замінюються всі компоненти (*прорубати* – *прокопати*; в *Європу* – у *Скіфію*, в *правду*; *вікно* – *віконце*).

Здійснювані трансформації зумовлені ідейно-тематичним планом віршів, крім того, вони витримані у відповідному для них стилі. Так, у романі Л. Костенко “Маруся Чурай” заміна компонентів на синонімічний викликана настановою на створення розмовного колориту.

Структурно-семантична трансформація сталих сполук активно використовується для створення різних відтінків сміху. Найбільш активно автори аналізованого періоду послуговуються метафоричним уживанням фразеологічних одиниць. Коло охоплених явищ, які змальовуються у творах, різноманітні. Трансформовані фразеологічні одиниці при розгортанні контекстів увиразнюють їх як своєрідні градаційні засоби образності. Різні вияви комічного постають унаслідок трансформацій цих мовних одиниць, які, навіть не маючи відповідного стилістичного забарвлення, у результаті авторських видозмін набувають іронічного, сатиричного чи саркастичного звучання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. / В. М. Білоноженко – К. : Наук. думка, 1989. – 154 с.
2. Фразеологічний словник української мови / Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Наук. думка, 1993.

Список використаних джерел:

3. Бойко В. С. Планида: Вірші / В. С. Бойко – Х. : Видавець, 1994. – 147 с.
4. Бондар А. Весіння ересь: Поезії / А. Бондар – К. : Смолоскип, 1998. – 64 с.
5. Данько М. М. Й сонця прихилив би!. : Поезії / М. М. Данько – К. : Рад. письменник, 1991. – 204 с.
6. Зінчук С. С. Компасна стрілка: Поезії / С. С. Зінчук – К. : Молодь, 1986. – 80 с.

7. Калинець І. Зібрання творів: У 2 т. / І. Калинець. – К. : Факт, 2004. – Т. I, II.
8. Каширіна Л. С. Дивосил: Поезії / Л. С. Каширіна. – К. : Рад. письменник, 1989. – 142 с.
9. Костенко Л. В. Маруся Чурай: Історичний роман у віршах / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 136 с.
10. Костенко Л. В. Неповторність: Вірші, поеми / Л. В. Костенко. – К. : Молодь, 1980. – 224 с.
11. Костенко Л. В. Сад нетанучих скульптур: Вірші, поема-балада, драматичні поеми / Л. В. Костенко. – К. : Рад. письменник, 1987. – 207 с.
12. Руденко М. Д. Поезії / М. Д. Руденко. – К. : Дніпро, 1991. – 413 с.